

ЧЕРНІКОВ О. О.,здобувач економіко-правового факультету
(Донецький національний університет)

УДК 340.114.5

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ФОРМИ ПРОЯВУ

У даній статті проаналізовано зміст правового нігілізму як однієї із розповсюджених форм деформації правосвідомості, досліджено структуру та найбільш типові форми прояву цього юридичного феномену. Показано соціальну небезпечність правового нігілізму на сучасному етапі розбудови української держави.

Ключові слова: правовий нігілізм, правосвідомість, деформація правосвідомості.

В данной статье проанализировано содержание правового нигилизма как одной из распространенных форм деформации правосознания, исследована структура и наиболее типичные формы проявления этого юридического феномена. Показана социальная опасность правового нигилизма на современном этапе развития украинского государства.

Ключевые слова: правовой нигилизм, правосознание, деформация правосознания.

This article analyzes the contents of legal nihilism as one of the common forms of deformation of justice, to investigate the structure and the most common manifestations of this legal phenomenon. Displaying social danger of legal nihilism at the present stage of development of the Ukrainian state.

Key words: legal nihilism, legal conscience, a deformation of legal conscience.

Вступ. Сучасний стан розвитку української держави можна визначити як перехідний. Він характеризується двома діаметрально протилежними тенденціями: прагненням до стандартів демократичної, соціальної, правової держави, з одного боку, і низьким рівнем правової культури, деформованою правосвідомістю, з іншого.

Одним з видів деформації правосвідомості є правовий нігілізм. Цей соціально-юридичний феномен набув широкого розповсюдження в сучасних перехідних умовах державотворення і має широкий діапазон проявів: від скептичного ставлення до права, негативної оцінки правових форм організації суспільних відносин, до свідомого ігнорування вимог закону.

Незважаючи на значний рівень розповсюдженості цього феномену у суспільстві, він мало досліджений. За роки незалежності проблематики правового нігілізму торкалася лише незначна кількість науковців (Н.М. Ємельянова, А.В. Волошенюк, Г.Я. Пристінська, О.П. Дзьобань та деякі інші). Все це зумовлює актуальність цієї теми.

Постановка завдання. Метою даної статті є узагальнення уявлень про правовий нігілізм, аналіз структури правового нігілізму та дослідження найбільш типових форм прояву цього юридичного феномену у суспільстві.

Результати дослідження. Аналіз наукових джерел свідчить, що нігілістичні настрої й установки як неприйняття існуючого порядку речей завжди були присутні в суспільстві. Проблема нігілізму постає і сьогодні, в умовах перехідного періоду від радянського минулого до нових демократичних цінностей. Ці дві форми держави діаметрально протилежні за своєю сутністю, тому в нинішній, перехідний період незалежності України нігілізм – це дійсна реальність, яку неможливо залишати поза увагою.

Ситуацію ускладнюють різні етнічні, історичні, національні, економічні та інші фактори (глибока економічна, політична криза, низький рівень культури, у тому числі правової, некомпетентність, неосвіченість, популізм, протекціонізм в органах державної влади тощо).

Аналіз сучасних підходів до розуміння правового нігілізму свідчить про відсутність єдиної точки зору в його визначенні серед представників правової науки. Це обумовлено складністю самого явища і наявністю різних підходів до вивчення правового нігілізму. Але традиційно правовий нігілізм характеризується як негативне явище, яке полягає в запереченні соціальної та/або інструментальної цінності права і, як наслідок, відзначається байдужим або вкрай негативним ставленням до права як регулятора суспільних відносин.

Правовий нігілізм є різновидом соціального нігілізму і знаходить свій прояв в загальному негативно-заперечувальному ставленні до права, закону і нормативного порядку. Дослідження правового нігілізму широко надано в роботах російських вчених-правознавців. Так, на думку М. Матузова, правовий нігілізм – це невизнання права як соціальної цінності, що виявляється в негативному ставленні до права, законності, правопорядку, невірі в необхідність права, його можливості, суспільну корисність [1, с. 15]. В. Туманов зазначає, що правовий нігілізм – це патологія свідомості, яка викликається певним станом суспільства [2, с. 18]. На сучасному етапі саме ці визначення найчастіше використовуються в науковій літературі для позначення теоретичних підходів до вивчення правового нігілізму в сучасних умовах.

На думку Н. Требіна, правовий нігілізм – це різновид деформації правової свідомості, яка виражається в наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності наміру здійснення правопорушень. Такий підхід дає можливість виділити важливі ознаки правового нігілізму, дозволяє відрізнити його від інших різновидів деформації правової свідомості, від критики права і від правової демагогії [3, с. 60].

Можна виділити найбільш характерні особливості сучасного правового нігілізму. Він, по-перше, має підкреслено демонстративний, вольовий, агресивний і неконтрольований характер; по-друге, є глобальним, масовим, поширеним не тільки серед громадян, а й в офіційних державних структурах, законодавчих, виконавчих та правоохоронних органах влади; по-третє, має різноманітні форми вияву – від кримінальних до легальних (легітимних), від парламентсько-конституційних до мітингово-охлократичних, від «поверхневих» до побутових; по-четверте, має особливий ступінь руйнування, опозиційну або популістську спрямованість, регіонально-національне забарвлення; по-п'яте, зливається з політичним, моральним, духовним та економічним нігілізмом, що разом утворює єдиний деструктивний процес [4, с. 109-110].

Нігілізм як заперечення існуючих норм, обмежень та заборон має складну структуру і в своєму розвитку проходить декілька стадій. Спочатку це можуть бути просто сумніви, скептичне ставлення до норм моралі, культури, мистецтва, потім критичне ставлення до них, нарешті, повне заперечення попередніх традицій, цінностей.

Аналіз наукової літератури дає можливість виділити у розвитку нігілістичних ідей та поглядів чотири етапи, що повторюються циклічно, є однаковими для будь-якого з видів нігілізму, у тому числі й правового.

На першому етапі відбувається переоцінка існуючого порядку в правовій сфері. Цей процес можна назвати старінням, відмиранням чи втратою правових цінностей. Відмова від старих стереотипів, ідеалів та концепцій дає поштовх до розвитку нових. На цьому етапі відторгнення старого має масовий характер. Частина нігілістичних поглядів у суспільстві є високою, але не максимальною.

Другий етап – виникнення інноваційної ідеї, коли нігілістичні погляди у суспільстві досягають свого максимуму. Його особистістю є подвійний правовий нігілізм, з одного боку, це нігілізм більшої частини суспільства, що виражається у прагненні змін, з іншого – мінімальний нігілізм опонентів, людей, які задоволені існуючим станом речей та яких не влаштовує інновація, що пропонується.

Третім етапом є прийняття збалансованого рішення. Це переломний період. Частина нігілістичних поглядів у суспільстві мінімальна, оскільки старе перестає існувати й заперечувати вже нічого. Як правило, після прийняття такого рішення інтереси більшості населення враховані, але залишається невелика частина і незадоволених. Це відбувається тому, що неможливо врахувати все розмаїття поглядів одночасно.

Четвертий етап – динамічний чи перехідний. Відбувається поступове збільшення правового нігілізму в суспільстві. Таке зростання зумовлене плином часу і є неминучим, поступово суспільство починає відмовлятися від збалансованого варіанту, який задовольнив його в певний момент. Це пов'язане як з розвитком суспільства в цілому, так і окремих індивідів. Результатом цих змін є масовість нігілістичних поглядів, що призводить суспільство до переоцінки правових цінностей та змушує шукати нові рішення. Спостерігається тенденція до зменшення та мінімізації ролі права в житті суспільства, деаксіологізація його природи, що призводить до кризи правосвідомості, яка не дозволяє повною мірою закладати основи демократичної правової держави. Виникає замкнуте коло руйнівної дії. Слід зазначити, що правовий нігілізм у цій ситуації є лише верхівкою айсбергу – це переплетіння відносин між населенням та органами влади, поєднане з низьким рівнем правової культури [5, с. 6-7].

Можна стверджувати, що правовий нігілізм являє собою деструктивний соціальний феномен, сутність якого – негативне ставлення до права, зневіра в його можливості розв'язувати нагальні проблеми так, як того вимагає соціальна справедливість. Правовий нігілізм характеризується: по-перше, юридичною некомпетентністю (відсутність правових знань); по-друге, негативним оцінюванням права (відкидання його соціальної цінності як найбільш ефективного способу регулювання суспільних стосунків); по-третє, поширеністю навичок та стереотипів неправомірної поведінки. Правовий нігілізм виникає як наслідок недосконалості права, його інструментарію, дисгармонії соціальних преференцій, державної реалізації права, існуючого правопорядку в суспільстві. Він може постати також як елемент, межа, властивість суспільної свідомості і національної психології, що затвердилися в країні [6, с. 67-68]. До цього ж треба додати й такі причини появи правового нігілізму, як незнання права, негативні правові настанови, правова пасивність та протиправна мотивація особистості [7, с. 21-25].

Але при цьому у вітчизняній юридичній теорії традиційно проводиться межа між правовим нігілізмом і діалектичним запереченням правових форм, їхньою конструктивною критикою. Діалектичний підхід дозволяє в межах історичної перспективи оцінити позитивне значення й роль конкретного феномена соціоправового заперечення, побачити в ньому позитивний, закономірний процес. Відповідно, як відзначає М. Матузов, «коли нігілізм зливається з природним об'єктивним запереченням старого, віджилого, він перестає бути нігілізмом» [8, с. 4]. Звідси, правовий нігілізм розуміється як заперечення прогресивних ідей, норм, правових ідеалів і цінностей, що підриває правові засади суспільства, гальмуючи його розвиток, на відміну від конструктивної критики права, яка спрямована на заперечення помилкових норм, ідей, консервативних правових звичок, установок, недосконалих юридичних інститутів і є умовою вдосконалення правової системи, чинником соціально-правового прогресу.

До розуміння того, що являє собою структура правового нігілізму можна підходити з тієї позиції, з якої визначається структура правосвідомості, адже поняттям «правовий нігілізм» охоплюється вся сукупність регулятивних ідей і поглядів, уявлень певних осіб та груп, які не розділяють офіційно прийнятих уявлень щодо соціального регулювання. В такому разі, в структурі правового нігілізму можна виділити такі елементи, як ідеологія і психологія правового нігілізму.

Правову ідеологію нігілізму можна визначити як сукупність уявлень, потреб соціальних верств суспільства, ідею їх регулювання без узгодження з закономірностями загальної системи соціальних норм, у тому числі з правом, або, навіть, заперечуючи право. Така ідеологія виникає і формується стихійно, періодом її спалаху є криза в суспільстві і державі, коли правова ідеологія йде в розріз або не відображає економічні відносини, що об'єктивно склалися на певному етапі розвитку суспільства. Ідеологічний елемент виявляється і у сфері правореалізації, адже ідео-

логічна настанова на протиправну поведінку стає причиною ухилення від виконання правових приписів, особливо, в умовах сучасних кризових явищ.

Психологія правового нігілізму – це одна з форм соціальної психології, під якою розуміється сукупність почуттів, настроїв психічного складу певних груп, класів, націй, їх настроїв, традицій, звичок, що складаються стихійно і носять несистематизований характер. Вона є наслідком незадоволеності існуючими правовими методами, встановленими державою, відсутності належного механізму та умов реалізації права.

Характерною особливістю ідеології та психології правового нігілізму, поряд з тим, що окрім ставлення до тих чи інших норм, які замінюють правове регулювання, вони включають і відносини, безпосередньо пов'язані з запереченням існуючого права, тобто сукупність ідеології та психології правового нігілізму визначає поведінку особи-нігіліста у суспільстві [9, с. 116].

Тому в залежності від рівня як культури взагалі, так і правової культури зокрема, розумових здібностей, психічних особливостей суб'єкта суспільних відносин «наповнення» сутності поняття «правовий нігілізм» буде неоднаковим у різних суб'єктів. Це явище буде проявлятися у різних формах.

За рівнем суб'єкта прояв правового нігілізму можливий в двох формах: на рівні індивіда та на рівні соціальної спільноти. Поширення нігілізму на загальносоціальному рівні може виражатися у зневажливому ставленні держави до права або використанні його виключно як засобу примусу (наприклад, у націонал-соціалістичній Німеччині). Відносини у суспільстві будуються на основі владних розпоряджень. «Верхи», як правило, концентрують у своїх руках права, покладаючи на «низи» тільки обов'язки і не обмежуючи себе жодними зобов'язаннями перед населенням. У такій державі правова система характеризується консервативністю. Прийняті закони не мають прямої дії; права людини ігноруються. У цій ситуації населення заперечує соціальну цінність права. Розглянутий різновид нігілізму притаманний державі, де панують командно-адміністративні методи управління [10, с. 17].

На рівні індивіда правовий нігілізм може проявлятися у двох формах – теоретичній та практичній. Теоретична форма прояву – це думки вчених, філософів, які вважають, що існують більш ефективні регулятори суспільних відносин. Право не має самостійної соціальної цінності, а має цінність лише інструментальну, тому розглядається як другорядне, похідне від держави явище. Практична форма – це реалізація цих думок, поглядів на практиці. Вона втілюється в протиправній поведінці людей та організацій або, як найбільш негативний прояв, у протиправній політиці державної влади, яка проявляється в масовому порушенні прав і свобод громадян, навіть терорі стосовно окремих осіб, етнічних, релігійних, соціальних груп, політичних сил [11, с. 89].

Також в науковій літературі на рівні особистості виокремлюється так званий нігілізм «низів» та нігілізм «верхів». Нігілізм «низів» – це нігілізм пересічних громадян, який стосується більшою мірою простих форм реалізації права (виконання, дотримання, використання), то нігілізм «верхів» (або елітарний правовий нігілізм) має місце у сфері правотворчості та правозастосування на всіх рівнях суспільного життя, що максимально негативно відбивається на темпах та якісних показниках розбудови демократичної і соціально-правової держави, реформації правової системи суспільства, захисту прав і свобод людини та громадянина [12, с. 106].

Суспільна небезпечність елітарного правового нігілізму полягає у наступному: 1) відповідно до Конституції та чинного законодавства правляча еліта наділена широким колом державно-владних повноважень, що може призвести (і призводить) до порушення прав та свобод пересічних громадян внаслідок корупції, популізму та протекціонізму тощо; 2) представники політичної еліти під час здійснення державно-владних повноважень мають право приймати кардинальні та глибокі за обсягом рішення у сфері правотворчості, виконавчо-розпорядчій, контрольно-наглядовій сферах, а тому й наслідки прояву правового нігілізму тут є більш небезпечними не тільки для окремої особи, а й для суспільства та держави у цілому. Так, видання колізійних, а іноді й прямо протилежних НПА тягне за собою нейтралізацію правових приписів або «вибіркове» їх застосування у власних відомчих чи групових інтересах [12, с. 107].

М. Цвік виділяє наступні форми прояву правового нігілізму: 1) «війна законів», тобто видання суперечливих, або таких, що виключають один одного НПА, невідповідність законів конституції, а підзаконних НПА – законам; 2) неузгодженість дій окремих гілок влади у проведенні правової політики; 3) підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю; 4) свідоме недодержання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами; 5) порушення прав і свобод людини і громадянина; 6) неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо [13, с. 546-547].

Висновки. Проблема правового нігілізму є однією із центральних в нашій державі. Цей феномен перестає бути світобаченням вузького кола людей, а стає масовим явищем, яке створює істотні перешкоди для розбудови правової держави. Він є результатом деформованої правосвідомості, низької правової культури, зневіри у цінності права тощо.

Структура правового нігілізму являє собою складне і багатопланове негативне явище суспільного життя, вивчення її характеру та видів повинно сприяти виробленню найбільш інтенсивних шляхів боротьби з ним. Структура правового нігілізму обумовлює форми прояву цього явища.

Подолання правового нігілізму має розв'язуватися шляхами розвитку юридичної освіти і правового виховання населення, а також удосконалення правотворчої і правозастосовної діяльності, що здійснюється державними органами України.

Список використаних джерел:

1. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм. Курс лекций / Н.И. Матузов. – М.: Наука, 1994. – 137 с.
2. Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В.А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 15-24.
3. Требін М.П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М.П. Требін // Вісник Харківського національного університету. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – Вип. 23. – С. 59-62.
4. Клімова Г.П. Правовий нігілізм як форма деформації правосвідомості / Г.П. Клімова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 5. – С. 105-112.
5. Дзьобань О.П., Судейко М.А. Вплив правового нігілізму на правосвідомість та правову культуру українців / О.П. Дзьобань, М.А. Судейко // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 1. – С. 3-12.
6. Сафонов В.Г. Понятие правового нигилизма / В.Г. Сафонов // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 65-72.
7. Бондарев А.С. Правовой нигилизм – форма правовой антикультуры личности / А.С. Бондарев // Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2001. – № 2. – С. 21-29.
8. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 3-8.
9. Бекетова Ю.Б. Дееспособность правосудия – гарантия ликвидации правового нигилизма / Ю.Б. Бекетова // Право и безопасность. – 2005. – № 3. – С. 115-122.
10. Луцький А.І Правовий нігілізм в умовах формування української правової держави / А.І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2010. – № 1. – С. 16-19.
11. Пінська О.С. Деформації правової свідомості та їх класифікація / О.С. Пінська // Право і Безпека. – 2011. – № 1. – С. 87-92.
12. Ганьба Б. Елітарний правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація / Б. Ганьба // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 6. – С. 106-109.
13. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / за редакцією М.В. Цвіка. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

